



СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

Философски факултет

Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“

АВТОРЕФЕРАТ НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“

на тема:

***„МОТИВАЦИОННИ ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ
ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В
РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ“***

Автор: Ивана Младенов-Бочева

(редовен докторант по професионално направление 3.2. Психология/ Възрастова и педагогическа психология/ Педагогическа психология)

Научен ръководител: проф. д.пс.н. Йоана Янкулова

София, 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология” при Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски” със заповед № РД 38-653 от 12.11.2018 г.

Дисертационният труд на тема „Мотивационни фактори, влияещи върху обучението на майчин език на българите в Република Сърбия“ е в общ обем от 255 страници (от които 239 страници основен текст, останалите съдържат библиография и приложения) и съдържа увод, пет глави, обобщения на резултатите, изводи и препоръки за социално-образователната практика, литература и приложения. Литературата обхваща 77 литературни и интернет-източници и включва:

- 34 заглавия на български език;
- 20 заглавия на сръбски език;
- 5 заглавия на руски език;
- 18 заглавия на английски език;

Дисертационният труд съдържа още:

- Таблици – 17
- Фигури – 39

В края на дисертацията има 2 приложения (въпросници и таблици с данни).

Научно жури:

Проф. д.пс.н. Людмил Георгиев – Председател

Проф. д.пс.н. Йоана Янкулова

Проф. дпн Жанета Добрева

Доц. д-р Мария Мутафова

Доц. д-р Русанка Манчева

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 06.03.2019 г. от 11.00 ч. в зала 63 в Ректората на СУ „Св. Климент Охридски” на открито заседание на избраното научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в канцеларията на специалност „Психология”, кабинет № 60, Южно крило, етаж 3 в Ректората на СУ „Св. Климент Охридски”, както и на сайта на университета – www.uni-sofia.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	1
ГЛАВА ПЪРВА	
ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ	4
1. Обособяване на българската общност в Република Сърбия	4
2. Официални статистически данни за българите в Република Сърбия	5
3. Хронологичен исторически преглед на ситуацията с обучението на майчин език на българите в Република Сърбия	8
ГЛАВА ВТОРА	
ПРАВНА И ОРГАНИЗАЦИОННА УРЕДБА И АНАЛИЗ НА АКТУАЛНАТА СИТУАЦИЯ С ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ	11
1. Езикови права на малцинствата в предучилищните, основните и средно-образователните институции	11
2. Начин на организация и цели на обучението на майчин български език съгласно законодателството на Република Сърбия	16
2.1. Основно образование (цели, задачи, учебни програми)	17
2.2. Средно образование (цели, задачи, учебни програми)	18
2.3. Учебно съдържание, което касае историята и културата на етническата общност	20
2.4. Учебници в обучението на майчин български език	21
2.5. Законов регламент за професионална квалификация на учителите в обучението на майчин български език	22
3. Актуална ситуация с обучението на майчин български език в училищата в Босилеград и Димитровград	23
3.1. Данни за учениците, обучаващи се на майчин български език и действащи образователни програми в училищата в Босилеград	24
3.2. Данни за учениците, обучаващи се на майчин български език и действащи образователни програми в училищата в Димитровград	29
3.3. Професионална и езикова подготовка на двуезичните учители в училищата с обучение на майчин език	33
3.4. Учебни програми, учебници и учебни помагала в обучението на майчин език	35
ГЛАВА ТРЕТА	
ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	40
1. Етническо и етническа идентичност	40
1.1. Формиране на етническа идентичност при деца от малцинствени групи	40
1.2. Възможности за възпроизводство на позитивна етническа идентичност при деца от малцинствени групи	49
2. Особенности на процеса на обучение в двуезична образователна среда	54

2.1. Двуетичие и двуетични програми за обучение на деца от малцинствени групи	54
2.2. Комуникация на майчин език в двуетична образователна среда	59
2.3. Ролята на двуетичния учител	64
2.4. Мотивация в психологическите школи	67
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОТИВАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ	72
1. Дизайн и методология на емпиричното изследване	72
1.1. Теоретична постановка и предмет на емпиричното изследване	72
1.2. Цел, хипотези, задачи, организация и обект на емпиричното изследване	76
1.3. Методически инструментариум	84
2. Анализ и обсъждане на резултатите от емпиричното изследване	94
2.1. Проучване на мотивационните фактори, влияещи върху обучението на майчин български език в гимназията в Босилеград	94
2.1.1. Мотиви за избор и мотивационни характеристики на обучението на майчин български език	94
2.1.2. Отношение към обучението на майчин български език от страна на учениците, обучаващи се на сръбски език	116
2.2. Проучване на мотивационните фактори, влияещи върху обучението на майчин български език в гимназията в Димитровград	129
2.2.1. Мотиви за избор и мотивационни характеристики на обучението на майчин български език	129
2.2.2. Отношение към обучението на майчин български език от страна на учениците, обучаващи се на сръбски език	150
2.3. Обобщение на резултатите от анкетното проучване за цялата група ученици, обучаващи се на майчин български език в гимназиите в Босилеград и Димитровград	163
2.3.1. Влияние на независимия фактор училище/местоживеење върху мотивационните характеристики на обучението на майчин български език	163
2.3.2. Взаимовръзки между мотивационните характеристики на обучението на майчин български език	173
ГЛАВА ПЕТА	
ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОТНОШЕНИЕТО КЪМ УЧЕНОТО В ДВУЕЗИЧНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА	190
1. Дизайн и методология на емпиричното изследване	190
1.1. Теоретична постановка и предмет на емпиричното изследване	190
1.2. Методология и научноизследователски инструментариум (обект, хипотези, инструмент)	194
1.3. Особености във факторните структури на приложения научноизследователски инструмент	198

2. Анализ и обсъждане на резултатите от емпиричното изследване	202
2.1. Влияние на независими фактори върху отношението към ученето в двуетичната образователна среда	202
2.2. Взаимовръзки между компонентите на отношението към ученето в двуетична образователна среда	212
2.3. Взаимозависимости между компонентите на отношението към ученето в двуетична образователна среда, пола и класовете на обучение	216
ОБОБЩЕНИЯ, ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ КЪМ СОЦИАЛНО- ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПРАКТИКА	220
ПРИЛОЖЕНИЯ	241
ПРИЛОЖЕНИЯ № 1/ НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ИНСТРУМЕНТИ	241
ПРИЛОЖЕНИЯ № 2/ ТАБЛИЦИ	250
ЛИТЕРАТУРА	253

1. Актуалност на изследваната проблематика

Дисертационният труд проучва един през последните години изключително актуален, но малко изследван проблем на българската общност в така наречените Западни покрайнини в състава на Република Сърбия, а именно развитието на обучението на майчин български език и се изследват по емпиричен път мотивационните фактори, влияещи върху това обучение.

Изграждане на положително отношение към майчиния език, както и опазване на културата, обичаите, традициите, семейната и родова памет и превръщането им във важна ценност при подрастващите поколения на първо място изисква ангажираност от страна семейната среда на детето, но във всички случаи е необходимо и неговото последващо ситуиране в образованието. Това са важни предпоставки за възпроизводство на етническата идентичност както на общностно, така и на индивидуални ниво, но са и необходимо условие за опазване на етническото многообразие в обществата. Пълноценната образователна интеграция и осигуряване на висококачествено обучение на деца от малцинствени групи е „предизвикателство пред образователната практика“ в различните страни и изисква полагане на целенасочени усилия с цел задоволяване на тяхните специфични образователни нужди.

Българите в Република Сърбия са част от българската историческата диаспора и през последните почти сто години, поради сложната политическа, икономическа и социална ситуация в която са поставени, те са изправени пред редица трудности за опазване на своите език и култура.

Спецификата при формиране на двуезичието с широкото използване на традиционни местни говори и при силното влияние на сръбската езикова среда при няколко поколения българи в пограничния регион, се определя от недостатъчни усвоени езикови компетенции по книжовната форма на майчиния език. Значимо влияние върху промяната на баланса между майчиния и официалния език, оказва въздействието на медиите. Диалектът (традиционен местен говор) е първият език, който се усвоява в семейната среда и широко се използва в общността за общуване между хората. Един от основните фактори, който предопределя посочената трудност е последователността с контакта и усвояването на книжовните езици в сферата на общественото образование в двете населени места, което от своя страна се определя от езиковите политики в предучилищните и училищни образователни институции. В конкретния случай, заради отсъствието на книжовната форма на майчиния български език в детските градини и предучилищната подготовка, сръбският език се явява вторият език, който усвояват децата. Със започването на училище децата се ограмотяват едновременно на двата езика на майчиния и официалния език на държавата и по този начин книжовната форма на майчин език е третият език, който последователно започват да усвояват. В основното училище в Димитровград, майчиният български език е с понижен статут и от години е много по-слабо внедрен от сръбския. Очертаната съществуваща сложна езикова ситуация, както и несвоевременната приобщеност на поколения българи както към езика, така и към българската култура в условия на чужда държава, обуславя специфични последствия върху формирането на етническата

идентичност и в някои случаи раздвоеност по отношение на идентификация с езика като майчин. Това означава, че и процесът на формиране на етническата идентичност, който е важен и за пълноценното функциониране на индивида, при подрастващите поколения от българската общност също е по-сложен.

През различните исторически периоди от стогодишното пребиваване на българите в Сърбия обучението на майчин език се осъществява в различни варианти, като през 1987 г. то е изцяло преустановено във всички училища в пограничния регион, като изучаването на български език остава възможно под формата на учебен предмет, чийто статут и хорариум на часовете се изменят в годините. През 2006 г. започва постепенно частично възстановяване на възможността за обучение на майчин български език без основните материални - учебници и учебни помагала.

В пограничните населени места Босилеград и Димитровград с преобладаващо българско население, предучилищното и училищното образование се осъществява в учебни заведения в рамките на сръбската образователна система. Законната нормативна рамка дава възможност за малцинствените групи то да се провежда на майчин език, но тази възможност не се използва пълноценно.

Предучилищната подготовка се извършва в детските градини и досега се е осъществявала изцяло на сръбски език.

Училищното обучение се разделя на: основно – от I до VIII клас и средно – от IX до XII клас. Понастоящем в три сръбски държавни училища, намиращи се на територията на двете погранични общини с българско население е въведена програмата за обучение на майчин български език: Основното училище в Босилеград, гимназията в Босилеград и гимназията в Димитровград. В изброените училища съществуват паралелки с обучение на майчин български език с изучаване на учебен предмет сръбски език, както и паралелки със сръбски език, където реципрочно българският език се изучава като учебен предмет.

Обучението на майчин български език е възстановено първоначално в Основното училище в Босилеград през 2006 г., но дълги години се провежда без учебници и учебни пособия на български език, поради което интересът към него е непостоянен. В три учебни години не е сформирана паралелка с обучение на майчин български език в това училище.

Интересът към обучението на майчин български език е значително по-силен в обхвата на средното образование. В двете гимназии в Димитровград и Босилеград обучението на майчин език е въведено съответно през 2009 г. и през 2014 г. и се радва на траен интерес от страна на родители и ученици от българската общност. Това е особено силно изявено в Димитровград, но в същото време там не е възстановено обучението на майчин български език в свързаното основното училище, където изучаването на майчиния език е застъпен само под формата на избираема учебна дисциплина. Посочените различия и засиленият интерес към избор на обучението на майчин език в гимназиалната степен провокираха изследователския интерес към този специфичен и понастоящем изключително актуален проблем.

Образователната програма за обучение на майчин език на българите в Република Сърбия е една от разновидностите на двуезични програми за обучение на малцинствени

групи, при която основният език на обучението е майчиният език на учениците и се използва като ключов ресурс за преподаване и учене. Официалният език на държавата е застъпен под формата на учебен предмет със статут на „немайчин език“, като се изучава по специално разработена учебна програма. Крайната цел на обучението е да бъдат овладени и двата езика в достатъчна степен, съобразно периода на психосоциалното развитие на учениците. Законовата нормативна рамка дава възможност по време на обучението от страна на учениците да бъдат усвоени допълнителни компетенции под формата на учебно съдържание от етническата история и култура. Това съдържание следва да бъде прибавено към програмите на такива учебни предмети като история, география, музикално и изобразително изкуство. Последното не изключва важноста от доброто овладяване на книжовната форма на официалния език в училище, както и познаване на историята и културата на доминиращата група, необходими за безпроблемно вписване и към по-широката социална среда.

В конкретната социално-образователна среда обаче, посочените приоритетни цели на обучението са трудно постижими на практика. Това се дължи на съществуващите обективни проблеми, които съпътстват обучението на майчин език още от неговото възстановяване и до днес не намират всеобхватно решение. Най-същественят от тях е липсата на подходящи за обучението учебници на български език, което е прецедент в съвременната образователна практика и оставя след себе си силни негативни последици върху участниците в образователния процес. До миналата учебна година този проблем драматично стоеше в основното образование и е една от главните причини за съществуваща негативна тенденция за спад на интереса от страна на учениците и родителите за избор на обучението на майчин български език. Въпросът стои нерешен за средното образование. Другият основен проблем е отсъствието на законово предвидено учебно съдържание от етническата история и култура на страната на произхода на учениците. По този начин те биват лишавани от възможността да опознаят историята и да овладеят необходимите компетенции от културата на своя етнически произход, което допълнително отдалечава разглежданата от нас образователна практика от постигането на целите на обучението на майчин език.

Следователно от психолого-педагогическа гледна точка, програмите за обучение на майчин български език и на сръбски език са неравностойни заради тяхната неравнопоставеност и е естествено, че това обстоятелство влияе върху интереса за техния избор. Стимулирането на интереса към обучението на майчин български език и осигуряване на равен достъп до висококачествено обучение е особено важен проблем, с оглед утвърждаване на етническата идентичност сред подрастващата генерация от българската общност в Република Сърбия. В тази връзка актуалността на темата на дисертационния труд е свързана както с настоящето, така и с бъдещето на обучението на майчин български език.

Получените резултати, направените изводи и препоръки въз основа на данните от проведените две емпирични изследвания, както и направеният анализ на обстойно проучване на проблема, след многократно посещение на училищата на терен представени в дисертационния труд могат да послужат за практически цели както на

училищата, така и на заинтересованите институции за повишаване качеството и стимулиране на интереса към обучението на майчин български език.

2. Структура на дисертационния труд

Дисертационният труд се състои от пет отделно обособени глави.

Първа глава е със заглавие „ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ“

В дисертационния труд основно се разглежда съвременното обучение на майчин български език, но не можем да не отбележим спецификата, пренабрегвайки факта, че това обучение е възстановено след дългогодишно прекъсване на традицията. В тази връзка, прегледът на историческото развитие е необходимо условие за първоначално проучване и изясняване на проблема за обучението на майчин български език в държавните училища в Република Сърбия.

В тази глава, без да се задълбочаваме в сложната историческа проблематика, спираме се единствено върху въпросите, имащи отношение към относително скоро възстановената традиция за обучение на майчин език в пограничния регион в Република Сърбия.

В първия параграф, с цел да се подчертае спецификата на проблема, е направен кратък исторически преглед, касаещ обособяването и развитието на българската общност в Република Сърбия, който няма претенции за изчерпателност.

Във втория параграф въз основа на представените официални статистически данни от поредни преброявания на населението в пограничния регион, с които се регистрира прогресивното намаляване на самоопределящите се като българи в Република Сърбия, се прави опит за търсене на възможните причини довели до тези неблагоприятни процеси. Представените данни разкриват и „проблематизирането“ на етническата идентичност основно през югославския период и продължаващо до днес при част от родителите на новото поколение българи от пограничния регион.

В третия параграф е направена периодизация на историческия развой на обучението на майчин език на българите в Сърбия. Критерий за периодизацията са основните исторически периоди, въз основа на важни за обучението на майчин български език промени.

Втора глава е със заглавие „ПРАВНА И ОРГАНИЗАЦИОННА УРЕДБА И АНАЛИЗ НА АКТУАЛНАТА СИТУАЦИЯ С ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ“

За да се получи цялостна представа за проблема за обучението на майчин език, съществуващите възможности за обучение на деца от малцинствени групи в Република Сърбия са разгледани през призмата на законодателната рамка, която дава основание за тяхното прилагане в държавните сръбски училища.

В първия параграф е направен преглед на нормативната рамка, регулираща правата на малцинствата в образователната сфера в Република Сърбия. В сферата на училищното образование, нормативно-правната уредба на Република Сърбия дава

различни възможности за използване на българския език, които могат да се прилагат под формата на следните програми за обучение: обучение на майчин български език; двуезично (билингвално) обучение; обучение на сръбски език, със задължително изучаване на учебен предмет „български език с елементи на национална култура“; обучение на сръбски език, с изучаване на учебен предмет „майчин език с елементи на национална култура“, под формата на избираема дисциплина.

Обучението на майчин български език е една от законовите възможности за застъпеност на езика и културата на българите в сферата на общественото образование и се реализира под формата на образователна програма в обособени паралелки в рамките на сръбските държавни училища. При обучението на майчин български език разпределението на учебния материал е съобразно утвърдените сръбски учебни планове и програми и се осъществява изцяло на майчин български език (езикът на обучението е български), което не изключва задължителното изучаване на сръбски език.

Във втория параграф въз основа на проученото законодателство, както и на база на осигурен достъп до училищна документация в дисертационния труд се изясняват особености на програмата за обучението на майчин език като: начини на организация, цели, задачи, учебни програми, както и са показани хорариумите на часовете на езиково обучение по учебните предмети („български език като майчин“ и „сръбски като немайчин език“) обособени за основното и средното образование. Проучени са и законовите възможности за реализация на учебното съдържание, което касае историята и културата на българите, учебниците и изискванията за професионалната квалификация на учителите.

В третия параграф е направен анализ на актуалната ситуация с обучението на майчин език в резултат от наши проучвания, съпроводени от неколкостратни посещения на трите училища в Босилеград и Димитровград, в които се реализира тази образователна програма. По време на проучването на проблема на терен се срещаме и провеждахме беседи главно с директорите на училищата, с цел получаване на актуална информация. От страна на всички директори в трите училища в които е въведена тази образователна програма ни беше разрешен и осигурен достъп до вътрешна училищна документация и специфична информация за актуалното състояние на обучението.

Представени са и анализирани данни за броя на учениците по учебни години за целия период от възстановяването на обучението на майчин български език, докато данните за обучението на сръбски език и информация за действащите образователни програми са дадени, за да се получи цялостна представа за актуалната ситуацията в училищата в които се осъществява това обучение.

Докладвани са социодемографски данни на по-голямата част от учителите, имащи опит в преподаването на майчин български език в училищата с функциониращи паралелки с обучение на майчин език, получени в резултат от наше проучване, проведено през месец април 2018 г. Данните включват разпределение на учителите по възраст, пол, години трудов стаж в училището, място на придобита професионална квалификация, допълнителна квалификация в български университети, както и информация за това дали са местни жители.

Проучено е и състоянието на обезпеченост на обучението на майчин език с учебници, учебни програми и учебни помагала на български език, както и последователно предприеманите мерки за разрешаване на проблема с учебниците, съотнесен към интереса за неговия избор през годините. Идентифицирани са множество проблеми, които съпътстват обучението на майчин български език и имат влияние върху неговото качество.

Трета глава е със заглавие „ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД“

Поради спецификата на проблема за обучението на майчин език на българите Република Сърбия се поражда необходимост от разширяване на обхвата на неговото разглеждане освен през призмата на педагогическата психология, също се прави теоретичен преглед и на свързаната с него етническа проблематика. За потребностите на настоящето изследване е сметната за особено подходяща критическата психология на Л. Георгиев в частта ѝ, която касае етническата проблематика.

В първия параграф са разгледани теоретични постановки на свързаната с проблема за обучението на майчин език етническа проблематика. Теоретично търсене е по посока очертаване на границите на сложния и многоизмерен конструкт за етническата идентичност и за тази цел са разгледани някои теоретични постановки на критическо-психологическата парадигма, които са важни за нейното разбиране, като се спираме и върху свързаните с проблема терминологични уточнения. Разгледани са необходими условия, за да бъде етническата идентичност позитивна. Очертани са етапи на развитието на етническата идентичност в детско-юношеска възраст. Проучени са и възможности за възпроизводство на етническа идентичност при деца от малцинствени групи и в частност при учениците, обучаващи се на майчин език.

Във втория параграф е направена теоретична рамка на проблемните области от педагогическата психология, касаещи изследвания проблем, която няма претенция за изчерпателност. Това включва определение за двуезичие, майчин език, диглосия, езикова интерференция и класификация на двуезичното обучение. Като цяло в педагогическата психология се подчертават ползите от доброто овладяване на майчин език, който изпълнява функцията на важна образователна основа за успеха на учениците в училище. Има съгласие между специалистите, че при двуезичните деца, чийто майчин език се различава от официалния език на държавата в която живеят, добри резултати от ученето могат да бъдат постигнати с развитието на адитивно двуезичие. За това двуезичие е характерно, че то не се развива в ущърб на майчиния език. При него вторият език стъпва върху добре усвоен майчин език, което е с доказано положително влияние, върху езиковото и когнитивното развитие на децата, но няма единно мнение по въпроса за ефективността на различните двуезични програми за обучение.

Разгледани са възможностите за осъществяване на ефективна комуникация на майчин език в двуезична образователна среда, както и по отношение на ролята на учителя съобразно съвременните теории за учене и преподаване. Направен е и теоретичен преглед на последователно зараждащите се теоретични и емпирични

изследванията на мотивацията в психологическите школи и те са както следва: бихевиористична, хуманистична и когнитивна. Приема се, че мотивацията насочва действията и изпълнява енергизиращата функция на поведението, като в нейната структура влизат различни потребности и цели на индивида. Мотивацията е множествено детерминирана както от индивидуално личностни фактори, ценностни ориентации, лични цели, вярвания, очаквания, атрибуции, така и от фактори на средата и е тясно свързана с контекста.

Четвърта глава е със заглавие „ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОТИВАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ОБУЧЕНИЕТО НА МАЙЧИН ЕЗИК НА БЪЛГАРИТЕ В РЕПУБЛИКА СЪРБИЯ“. В нея подробно е представено подготвеното и реализирано за целите на дисертационния труд емпирично изследване в периода на една учебна година. Изследването е пълно, обхваща всички ученици от гимназиите в двете малки погранични общини с преобладаващо българско население, където през последните години се наблюдава засилен интерес към обучението на майчин български език. За целите на проведеното изследване, специално са конструирани два свързани анкетни въпросника. Основният анкетен въпросник е по-подробен и е предназначен за обучаващите се на майчин български език. С цел задълбочен анализ на проблема е разработен и свързан допълнителен вариант на анкетата за обучаващите се на сръбски език. Методиката се базира на теоретично изведени емпирични показатели и е съобразена със спецификата на конкретните условия на социално-образователна среда. Направен е обстоен анализ на резултатите по училища, по населено място и общо за цялата група ученици, обучаващи се на майчин български език. По-подробно изследването е представено в т. 3.

Пета глава е със заглавие „ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОТНОШЕНИЕТО КЪМ УЧЕНОТО В СПЕЦИФИЧНА ДВУЕЗИЧНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА“. В нея подробно е представено подготвеното и реализирано за целите на дисертационния труд емпирично изследване в периода на една учебна година. Изследването е пълно, обхваща всички ученици от гимназиите в двете малки погранични общини. За целите на проведеното изследване е използван адаптиран за ученици вариант на *Въпросник за отношението към ученето в академична среда* (Entwistle & Ramsden, 1983).

Изследвани са факторните структури на приложения научноизследователски инструмент. Представени са резултати на особеностите на отношението към ученето в двуезична образователна среда и в частност за учениците от програмата за обучение на майчин български език. Докладвани са резултати от изследване на влиянието на независими фактори върху изследвания феномен – отношение към ученето. Представени са резултати от изследвани взаимовръзки и взаимозависимости между различните компоненти на изследвания феномен, пола, класовете и училищния успех. Въз основа на обработка и анализ на данните от изследването е установено, че в голяма степен се потвърждават повечето предварително формулирани хипотези, като една от хипотезите напълно се отхвърля. По-подробно изследването е представено в т. 4.

Дисертационният труд завършва с „**ОБОБЩЕНИЯ, ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ КЪМ СОЦИАЛНО-ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПРАКТИКА**”

3. Емпирично изследване на мотивационните фактори, влияещи върху обучението на майчин език на българите в Република Сърбия

3.1. Методология на емпиричното изследване

Върху решението за избора, интереса и желанието за активно включване в обучението на майчин език, влияят множество мотивационни фактори, които разглеждаме съобразно характеристиките на конкретната социално-образователна среда на учениците и по-значимите от тях са: фактори от семейната среда на учениците, езикова подготовка на двуезичните учители, езиковите компетенции на учениците придобити в предишната образователна степен, процесите протичащи в класната стая, степента на интегрираност на обособените паралелки с обучение на майчин български език в рамките на училищната общност, осигуреност с подходящи учебници и учебни пособия, застъпеност на учебно съдържание от етническата история и култура, извънкласни и извънучилищни форми за приобщаване към етническата култура, влияние на фактори както от общността, така и от страна държавата в която учениците живеят и от страна на държавата на произхода и др. Посочените фактори са свързани със специфичния контекст и са изведени въз основа на обстойното предварително проучване на проблема на терен.

Мотивите за включване в обучението на майчин български език варират в зависимост от конкретните аспирации във връзка с постигане на оценени като значими цели за индивида в периода на юношеството, съобразно особеностите на социално-образователната среда, и са свързани с потребност от утвърждаване на етническата идентичност или с важните за гимназистите бъдещи образователни цели, както и такива, които се отнасят към планиране на бъдещето в далечна перспектива по посока на професионална реализация в държавата на произхода.

Мотивацията е сложен и труден за изследване и измерване вътрешен процес, който не може изцяло да бъде обхванат в настоящето изследване. Основно се фокусираме върху проучване на онези аспекти на мотивациите на учениците, които касаят мотивите или осъзнатите подбуди за избор на обучението на майчин език, както и различни контекстуално извлечени фактори, които могат да оказват положително или отрицателно влияние т.е. да засилват или отслабват желанието на учениците за включване в обучението на майчин език.

Прието е следното работно определение на **мотивационни фактори**: отразяват индивидуални потребности и цели, интереси, очаквания, нагласи, убеждения, ценности, свързани със спецификата на гимназиалното обучение на майчин език, както и въздействията от конкретната социално-образователна среда, семейството, общността и

обществото като цяло върху ученика и които могат да оказват влияние върху избора и участието в образователния процес на майчин език.

Основната цел на изследването е ориентирана към проучване на мотивационни фактори, влияещи върху обучението на майчин български език, чрез изследване на мотивите за неговия избор в гимназиалната степен, както и на отделни мотивационни характеристики, счестени като важни мотивационни фактори на това обучение. Изхождайки от спецификата на малката монокултурна среда, както и с цел задълбочено проучване на слабо познатия в научната литература проблем, настоящето изследване цели да бъде всеобхватно по отношение свързаните целеви групи в средните училища. На база получените резултати да се стигне до изясняване на проблемите и предлагане на иновативни подходи, както и практически решения за повишаване на ефективността на образователния процес на майчин български език, с цел неговото стимулиране.

За успешното реализиране на целите на научноизследователската работа са формулирани следните *научноизследователски хипотези*:

Хипотеза № 1 гласи, че сред изследваната група гимназисти ще доминират мотиви за включване в образователната програма на майчин език, свързани с амбициите и желанията във връзка с реализация на важните за тях образователни цели за подготовка за кандидатстване в българските университети и по-слабо изразен стремеж към утвърждаване на етническата идентичност, което е и специфичното предназначение на обучението на майчин език.

Хипотеза № 2 гласи, че класът на обучение и етническото самоопределение са фактори, които ще детерминират статистически значими различия във възприетите познания на учениците по български език, което от своя страна разкрива и формираното им отношение към майчиния език.

Хипотеза № 3 гласи, че класовете на обучение и етническото самоопределение ще оказват значимо детерминиращо влияние върху интереса на учениците към българската история и култура. По-конкретно, допуснахме, че интереса към българската история и култура ще е по-силно изразен към края на обучението, когато учениците са на прага на кандидатстване в българските университети и при учениците с българско етническо самоопределение този интерес ще е по-силен спрямо учениците с различно от българско етническо самоопределение.

Хипотеза № 4 гласи, че поради съществуващите различия в актуалната ситуация (подробно описана в глава II) с обучението на майчин български език в двете населени места, част от една етническа общност, допуснаме, че училище/местоживеење е фактор детерминиращ статистически значими различия върху мотивационните характеристики на обучението на майчин език, включени в настоящето анкетно проучване.

Съобразно водещата цел на изследването и за проверка на издигнатите хипотези са предвидени следните *научноизследователски задачи*:

1. Създаване на анкетни въпросници за събиране на актуални данни по проблема
2. Да се направят описателни характеристики на въпросите от основната и свързаните с нея допълнителни анкети

3. Спрямо получените резултати от основната анкета да се направи съдържателен качествен анализ по училища за оценка на влиянието на отделните мотивационни фактори върху обучението на майчин български език

4. Да се направи съдържателен анализ на допълнителните и свързани анкети по училища с цел установяване на отношението на учениците, обучаващи се на сръбски език към обучението на български език

5. Да се установи дали независимата променлива училище/местоживееие оказва статистически значимо влияние върху изследваните мотивационни фактори на обучението на майчин български език

6. Да се направи анализ на структурата на мотивите за избор на обучението на майчин български език, като се изследват взаимовръзките им с други качествени признаци

Организация и провеждане на емпиричното изследване

Изследването е проведено в две средни държавни училища в Република Сърбия: гимназията в Босилеград през октомври 2017 г. и в гимназията в Димитровград през декември 2017 г., след предварително съгласуване с директорите на училищата на неговата съдържателната цел и разрешение за присъствие на изследователя в училището по време на неговото провеждане. Организацията за провеждане на изследването в двете училища протече по различен начин. В гимназията в Босилеград времето за провеждане на изследването беше съгласувано между директора и учителите и беше взето решение да бъде проведено съвместно с класните ръководители в часа на класа (преди или след занятията така, че да не пречи на обичайното протичане учебния процес). Докато в гимназията в Димитровград постигнахме съгласие с директора, изследването да бъде проведено с помощта на двамата училищни психолози. В двете училища, предварително беше уточнен и предоставен график за планираното време за провеждане на изследването по класове, така че изследователят да присъства, с цел внимателно и подробно инструктиране на изследваните лица, надблюдение на процеса на неговото протичане, както и възможност да се отговоря на въпросите, задавани от страна на респондентите. По време на провеждане на изследването, класните ръководители и психолозите оказаха пълно съдействие за подготовката на учениците за участие в изследването в двете училища, за които изразяваме своята признателност и благодарност. Така организирано, изследването протече гладко и учениците се отнесоха отговорно и сериозно към поставената им задача. Като цяло по време на попълването на анкетата не са регистрирани затруднения от страна на гимназиалните ученици. Престоят в училищата за времето на провеждане на изследването даде възможност за множество разговори с директори, учители, психолози, педагози и училищен персонал, както и непосредствен контакт с ученици. Осъществената близост с участниците в образователния процес позволи получаване на по-ясна представа за особеностите на образователната дейност, както и за взаимоотношенията в специфичната образователна среда.

Обект на изследването е цялата група гимназиални ученици от малка етническа общност в определен времеви отрязък и може да се приеме, че е представително и изчерпателно т.е. изследвана е генералната съвкупност и не се работи с извадки. С

изследването не е обхваната единствено малка част от ученици, които отсъстват от училище по време на неговото провеждане. Гимназиалните ученици са на възраст между 14 и 19 години, като общият брой ученици участвали в изследването е **406**.

Обучаващи се на майчин български език в гимназията в Босилеград – броят на изследваните ученици е **41**. Според данните за етническата принадлежност, учениците се самоопределят по следния начин: 29 (71%) са с „българска“, 10 (24%) със „сръбска“, 1 с „друга“ и 1 ученик не се е самоопределил. Този резултат показва, че макар и да се обучават на майчин български език (в по-голямата част още от началото на основното си образование), една неголяма част от учениците се самоопределят като сърби.

Обучаващи се на сръбски език в гимназията в Босилеград – броят на изследваните ученици е **150**. Учениците, обучаващи се на сръбски език по признака етническа принадлежност са групирани по следния начин: най-големият дял ученици – 77 (51%) са отговорили, че са със „сръбска“, следвани от 60 (40%) с „българска“, 3 с „българска и сръбска“ и останалите 3 посочват, че са с „друга“ етническа принадлежност. 7 (5%) от учениците не са посочили своето етническо самоопределение.

Обучаващи се на майчин български език в гимназията в Димитровград – броят на учениците взели участие в изследването е **96**. От получените данни по признака етническа принадлежност, учениците се самоопределят както следва 42 (44%) със „сръбска“, следвани от 37 (39%) с „българска“, 17 (18%) ученици се самоопределят едновременно като „сърби и българи“.

Обучаващи се на сръбски език в гимназията в Димитровград – броят на учениците, включение в изследването е **119**. Приблизително две трети от изследваните ученици, обучаващи се на сръбски език 78 (66%) определят своята етническа принадлежност като „сръбска“ и останалата и по-малко от една трета 25 (21%) от учениците посочват, че са с „българска“, докато 6 (5%) са учениците с „българска и сръбска“ етническа принадлежност. 10 (8%) от учениците не са посочили своята етническа принадлежност.

За целите на проведеното изследване, специално са конструирани два свързани анкетни въпросника. Основният анкетен въпросник е по-подробен и е предназначен за обучаващите се на майчин български език. С цел задълбочен анализ на проблема е разработен и свързан допълнителен вариант на анкетата за обучаващите се на сръбски език. Методиката се базира на теоретично изведени емпирични показатели и е съобразена със спецификата на конкретните условия на социално-образователна среда.

1. Анкета за изследване на мотивите за избор и мотивационните характеристики на обучението на майчин български език е основният научноизследователски инструмент, предназначен за гимназиални ученици, обучаващи се на майчин български език. Съгласно спецификата на конкретната социално-образователна среда са приети 16 характеристики, снетени като важни мотивационни фактори, влияещи върху обучението на майчин български език, които са обединени в 32 айтема под формата на въпроси и твърдения и един отворен въпрос.

2. Анкета за отношение към обучението на майчин български език на ученици, обучаващи се на сръбски език е допълнителен и свързан

научноизследователски инструмент. Анкетният въпросник е създаден с цел проучване на отношението на учениците, обучаващи се на сръбски език, към програмата за обучение на български език. Включените в анкетата въпроси са от затворен тип и нейният обем е значително по-малък спрямо основната анкета. Въпросите и твърденията са общо 22, като и съдържателно са обединени в 12 характеристики.

За успешното постигане на основната цел, както и за решаване на научноизследователските задачи и проверка на формулираните хипотези е направен качествен и количествен анализ на данните. Върху данните от проведеното научно изследване са приложени параметрични и непараметрични математико-статистически методи с помощта на статистическия пакет SPSS. Осъществени са следните анализи на данните (описателни статистики/едномерни и двумерни честотни разпределения, изчисляване на средни стойности, Т-тест, корелационан и дисперсионен/ANOVA анализи, хи-квадрат тест), като на крайните резултати са направени съдържателни анализи.

3.2. Резултати от научноизследователската работа

Индивидуалните мотиви за включване в обучението на майчин български език в гимназиалната степен при всеки ученик имат комплексна структура. С цел нейното разкриване и по-добро разбиране са изследвани взаимовръзките между предложените в анкетата мотиви за избор на обучението с други качествени признаци от анкетния въпросник е направена серия от хи-квадрат тестове.

Заради съществуващите различия в актуалната ситуация с обучението на майчин език в Босилеград и Димитровград, в рамките на дисертационния труд, резултатите от проведените анкетни проучвания са подробно представени по училища, обособени в две групи, според програми на обучение (на български и сръбски език), след направена статистическа обработка на данните, съдържателен анализ и изводи. Направена е последваща съпоставка на данните за учениците, обучаващи се на майчин български език с цел проверка на диференциращото влияние на фактора училище/местоживеене върху мотивационни характеристики на обучението.

Индивидуалните мотиви за включване в обучението в гимназиалната степен при всеки ученик имат комплексна структура. С цел нейното разкриване и по-добро разбиране са изследвани взаимовръзките между предложените в анкетата мотиви за избор на обучението с други качествени признаци от анкетния въпросник, като е приложена серия от хи-квадрат тестове, на крайните резултати е направена психологическа интерпретация.

Направените количествени и качествени анализи на данните до голяма степен подкрепят предварително формулираните хипотези.

Получените данни от анкетното проучване показват, че най-често посочваният мотив за избор на обучението на майчин български език сред (85%) от учениците е стремежът за продължаване на образованието в българските университети и условно го нарекохме „инструментален“, следвани от (24%) от учениците за които един от мотивите е свързан с възможността за професионална реализация в България, който нарекохме „миграции към държавата на произхода“. Най-малко ученици (16%)

посочват мотива за опазване на етническата идентичност, който нарекохме „идеалистичен“. Полученият резултат напълно потвърждава хипотеза №1.

„Идеалистичен мотив“ за включване в обучението на майчин език, свързан със стермеж от опазване на етническата идентичност по-често е посочван от страна на гимназистите от Босилеград сравнение с гимназистите от Димитровград (29% срещу 10%). Една от причините за разликата в процентите между двете училища е възможността повечето ученици от Босилеград да се обучават на майчин език още от началото на основното образование и това е оказало благоприятно влияние върху етническата им идентичност. При учениците от Димитровград, този мотив по-често е посочван в комбинация с другите предложени в анкетата, докато при учениците от Босилеград е по-самостоятелно обособен. От друга страна, полученият резултат показва, че мнозинството гимназиални ученици избягват да правят връзка между избора на обучението с тяхната етническата принадлежност, въпреки че това е неговата специфична цел. Резултатите показват, че по-малко от една трета от учениците, които са с българско етническо самоопределение правят осъзнат избор на обучението с цел опазване на идентичността, докато по-голямата част от учениците, независимо, че се идентифицират като българи не посочват този мотив за избор на обучението. Това обаче навежда на мисълта, че учениците не оценяват обучението на майчин български език като важен фактор за опазване на идентичността. Това обучение, в което липсва законово предвидения материал за национална история и култура, не изпълнява в достатъчна степен своето специфичното предназначение.

Изследваните взаимовръзки показват, че при по-голяма част от учениците, които избират обучението на майчин език с осъзнатата потребност за опазване на етническата идентичност е налице възприетата от тяхна страна категорична ангажираност от страна на семейната им среда за нейното опазване. Това означава, че при тази малка част от гимназистите възприетите грижи от страна на семейната среда за етническата идентичност са осезаем фактор, който е формирал осъзната потребност за нейното опазване в училище. Докато при другата по-голямата част от учениците, независимо че също са полагани подобни грижи от страна на родителите, те се оказват недостатъчни за формиране на осъзнато желание за утвърждаване на идентичността чрез участието в обучението на майчин език. Учениците, които избират да се включат в обучението на майчин език с мотива за опазване на етническата идентичност проявяват категоричен интерес към българската история. От друга страна обаче, при по-голямата част от учениците, проявеният интерес към българската история няма връзка с избора на обучението с цел опазване на етническата идентичност. Като цяло, тези резултати разкриват, че част от елементите, които влизат в структурата на мотива за избор на обучението на майчин език с потребност от опазване на етническата идентичност са българското етническо самоопределение, полаганите адекватни грижи за идентичността в семейната среда и формирания интерес към българската история. Ранното включване на учениците от Босилеград в обучението на майчин език, макар и в изключително трудни условия, при липса на възможност за приобщаване към историята и културата, но единствено със силна застъпеност на майчиния език в

обучението е оказало положително влияние за стабилното формиране на етническата идентичност и силен стремеж за нейното утвърждаване.

„*Инструментален мотив*“ за включване в обучението с цел подготовка за кандидатстване в българските университети е основната причината за формирания интерес при мнозинството ученици за включване в обучението на майчин език в гимназиалната степен. Тази подбуда е по-силно изразена при гимназиалните ученици от Димитровград сравнение с учениците в Босилеград (92% срещу 68%). Около 40% от учениците, избрали обучението с цел подготовка за българските университети не са и с българско етническо самоопределение.

Изборът за включване в обучението на майчин език в гимназиалната степен с мотива за неговото продължаване в българските университети при мнозинството ученици е свързан с категорично положително очакване, че участието в обучението ще им осигури необходимите предимства и по-добра подготовка за успешно справяне с бъдещите образователни предизвикателства. И другата по-малка част от учениците, които не посочват този мотив за избор на обучението на майчин също ценят неговите качества и образователни предимства за българските университети. Важно е да отбележим, че учениците, които са обучавани на майчин език не получават допълнителни точки или други административни предимства пред учениците, обучаващи се на сръбски език при кандидатстване в българските университети. Всичко това показва, че учениците избрали обучението на майчин език в гимназиалната степен, независимо, че се обучават в изключително трудни условия са силно мотивирани да преодоляват трудностите и да полагат усилия за усъвършенстване на недостатъчната подготовка по книжовния български език с оглед достигането на важните за тях образователни цели. Преобладаващият дял от тези ученици имат положително отношение и интерес към изучаване на историята на България и това е така защото кандидатстването в българските университети задължително включва изпит по българска история, но на практика учениците са лишени от нейното изучаване, макар и закона да предвижда тя да бъде значително застъпена по време на обучението на майчин език.

Установено е, че само при 22% от учениците, които избират обучението с единствения мотив за неговото продължаване в университета от страна на родителите им се полагат грижи за опазване на етническата идентичност.

Като цяло, елементите, които влизат в структурата на мотива за избор и участие в обучението на майчин български език са важните за учениците образователни цели и стремежи и те са съпътствани със силна мотивация и полагане на максимални усилия за преодоляване на обективно съществуващите трудности.

„*Мотив за миграция към държавата на произхода*“ и планиране на бъдещето в далечна перспектива като цяло е рядко посочвана от учениците, като тази подбуда е малко по-силно изразена в Димитровград в сравнение в Босилеград (20% срещу 12%). Този резултат може да се тълкува като заявка от страна на тези ученици, макар и в относително далечна перспектива, за намерение за миграции към държавата на произхода, което е напълно разбираемо с оглед на влошеното икономическо състояние на пограничните общини и от там липса на възможности за професионална реализация.

По отношение на този мотив е разкрита следната особеност: учениците които го посочват изтъкват собствената автономност по отношение на взетоото решение и независимост от влиянието на родители и на общността.

По отношение на формулираната хипотеза № 2 допуснахме, че класовете на обучение и българското етническо самоопределение ще детерминират различия във възприетите от страна на учениците познания по български език. По-конкретно, че към края на гимназиалното обучение, учениците ще имат чувство за увеличаване на собствените познанията по български език, както и учениците, които са с българско самоопределение ще си присъждат по-високи оценки по езика сравнение с тяхните съученици, които предимно се идентифицират с групата на мнозинството в голяма степен се потвърждава. При проверка на тази хипотеза за цялата група ученици, обучаващи се на майчин български език е регистрирано, че като цяло учениците от по-горните класове на обучение по-високо оценяват владенето на български език спрямо учениците от началните класове.

За да бъдем напълно коректни при оценката на хипотезите е необходимо да се отбележи, че от по-прецизните, обособените данни по училища, резултатите показват, че хипотезата се потвърждава по отношение на данните за учениците от Димитровград за разлика от данните за учениците от Босилеград. Това се дължи на различията в предишната езикова подготовка на учениците. Интересен е резултатът, че при учениците от Димитровград, които имат слаба предварителна подготовка по български език с оглед на неговото факултативно изучаване в основното училище, с потапянето в програмата за обучение на български език в гимназиалната степен е налице компенсация на пропуснатото в предишния етап на образование. При тези ученици е установена възходяща тенденция в горните класове на обучение с увеличаване на знанията по български език да се изравнява несъответствието в двуезичието, което в началото на обучението е в полза на сръбския. По-високото оценяване на нивото на собственото владене на майчиния език в по-горните класове на обучение от страна на учениците от Димитровград, освен се дължи на постигнати резултати от включването на учениците към програмата в която българският е езикът цел. Другата причина за полученият резултат е по-голямата значимост, която се придава от учениците за усъвършенстването на познанията по майчин български език е осъзнатата необходимост от неговото добро владене с цел успешно посрещане на образователните предизвикателства в университетите в България. Докато при учениците от Босилеград, от които по-голямата част се обучават на майчин език още от началото на основното образование с увеличаване на класовете на обучение няма тенденция за възприето повишаване на познанията по български език. Причината за този резултат е, че при тази група ученици, майчиният език е овладян в достатъчна степен още преди постъпването в гимназията, поради обстоятелството, че по-голямата част от тази група ученици на някакъв етап на основното образование са обучавани на майчин български език.

От друга страна, също се потвърждава предположението, че учениците с българско етническо самоопределение по-високо ще оценяват уменията си по майчиния български език, сравнение с учениците с различно от българско етническо

самоопределение. Тези данни свидетелстват както за полагане на целенасочени усилия от страна на гимназиалните ученици за напредък към доброто овладяване на българския език по време на обучението, така и за благоприятното влияние на българската идентификация на учениците върху формираното отношение към книжовната форма на майчиния език.

Предварителното допускане в хипотеза № 3 гласи, че класовете на обучение и етническото самоопределение ще оказват статистически значимо влияние върху интереса на учениците към българската история и култура. По-конкретно, допуснахме, че интереса към българската история и култура ще е по-силно изразен към края на обучението, когато учениците са на прага на кандидатстване в българските университети и при учениците с българско етническо самоопределение този интерес ще е по-силен спрямо учениците с различно от българско етническо самоопределение. Така формулираната хипотеза напълно се потвърждава, както при данните за цялата група ученици, така и по отношение на обособените данни по училища. Този резултат е категоричен показател за по-силна необходимост на учениците с българско етническо самоопределение от придобиване на знания от историята и културата, както и контакт с връстници от държавата на произхода. Засилването на интереса към изучаване на учебно съдържание от българската история и култура към края на гимназиалното обучение, може да се обясни със силния интерес и предпочитание на учениците за продължаване на образованието в българските университети. Получените резултати от анкетното проучване показват, че мнозинството ученици проявяват категоричен интерес и имат силно желание, както и необходимост да им бъде осигурена възможност да изучават допълнителното учебно съдържание от българската историята и културата. Резултатите от проведен дисперсионен анализ регистрират статистически значими различия по училище/населено място по отношение на влиянието на отделните мотивационни характеристики на обучението на майчин език.

По-конкретно, влиянието на мотивационната характеристика, отнасяща се до бъдещите аспирации на учениците по посока на приписваните предимства и ценности на обучението за неговото продължаване в университетите в България е по-силно изразено в Димитровград в сравнение с Босилеград. Това означава, че учениците от Димитровград имат и по-голям стремеж към учебни постижения и постигане на успех от своето обучение важни за реализация на бъдещите им цели. Има статистически значими различия между възприятията на учениците от двете училища и по отношение влиянието на мотивационната характеристика, отнасяща се до езиковите компетенции на учениците. Учениците от Димитровград по-високо оценяват собствените познания по сръбски език в сравнение с учениците от Босилеград. Не са намерени статистически значими различия във възприетата степен на владеене на майчиния български език между учениците от двете училища. За по-добрата предишна подготовка по български език при учениците от Босилеград свидетелстват получените резултати, които показват силно изразена тенденция за предпочитание за извършване на учебната дейност на български език. За разлика от гимназистите от Димитровград, които независимо, че се обучават на майчин български език, като цяло съобщават, че ученето и самоподготовката при тях по-лесно се осъществява на сръбски език. Този резултат

означава, че натрупаният опит за учене на български език при учениците от Босилеград е фактор, който оказва по-благоприятно влияние върху процеса на обучение в сравнение с Димитровград.

Съществува статистически значимо различие между двете училища и по отношение на честотата на използваните помощни средства в обучението, както и за изместване на основния език на обучението със сръбския и местния диалект заради езикови затруднения. По-силно негативно влияние на тази мотивационна характеристика е установено в Димитровград и показва, че учениците по-често срещат езикови затруднения по време на своето обучение в училище за разлика от учениците от Босилеград.

Намерени са статистически значими различия между учениците от двете училища и във възприетата от тяхна страна подготовка по български език на двуезичните им учители. Учениците от Босилеград, които както стана ясно от предишните резултати са с по-добро владение на българския език, както и с по-добри навици за учене са по-критични към нивото на владение на български език и по-ниско оценяват езиковите умения за преподаване в обучението на майчин български език на своите учители за разлика от учениците от Димитровград. Полученият резултат е напълно логичен с оглед на това, че учениците от Димитровград, които са с по-слаба предишна езикова подготовка в по-голяма степен разчитат на помощ на своите учители. Тази важна мотивационна характеристика на обучението оказва негативно влияние върху учениците от Босилеград, които в по-малка степен са удовлетворени от езиковото ниво на преподаване на учителите. Вероятно високите критерии и по-негативната оценка на своите учители е направена на фона на продължителната езикова подготовка на учениците и недостатъчния опит с преподаване на български език на гимназиалните учители в Босилеград заради относително скоро въведеното обучение на майчин език в това училище.

Няма различия между училищата в мотивационните характеристики, отнасящи се до интегрираността на паралелките с обучение на майчин език в училищната общност, както и по отношение на сплотеността на групите ученици в тези класове. Като цяло, обособените резултати показват за благоприятно влияние на тази мотивационна характеристика при учениците, обучаващи се на майчин език.

Има статистически значими различия между двете училища по отношение на влиянието на възприети предразсъдъци и стереотипи от страна на общността, с по-силно подчертано негативно влияние в Босилеград за разлика от Димитровград. Резултатите разкриват, че учениците, определили се да се включат в обучението на майчин български език в Босилеград са с по-изразени атитюди към предразсъдъци и стереотипи по отношение на хората от етническата общност във връзка с избора им на обучението на майчин български език сравнение с Димитровград, където учениците са възприели по-толерантно отношение. Следователно този фактор, може да оказва негативно влияние върху решението за избора и участието в обучението на майчин език в Босилеград. Съществува различие и във възприетата от страна на учениците ангажираност на родителите към опазване на етническата идентичност и нейната приемственост между поколенията е по-силно изразена в Босилеград в сравнение с

Димитровград. В тази връзка има различия и в етническото самоопределение между учениците от двете населени места, в Босилеград е по-голям дялът на ученици, обучаващи се на майчин език, които се самоопределят като българи в сравнение с Димитровград. Тези резултати показват, че факторите свързани с етническата идентичност са с по-благоприятно влияние в Босилеград сравнение с Димитровград.

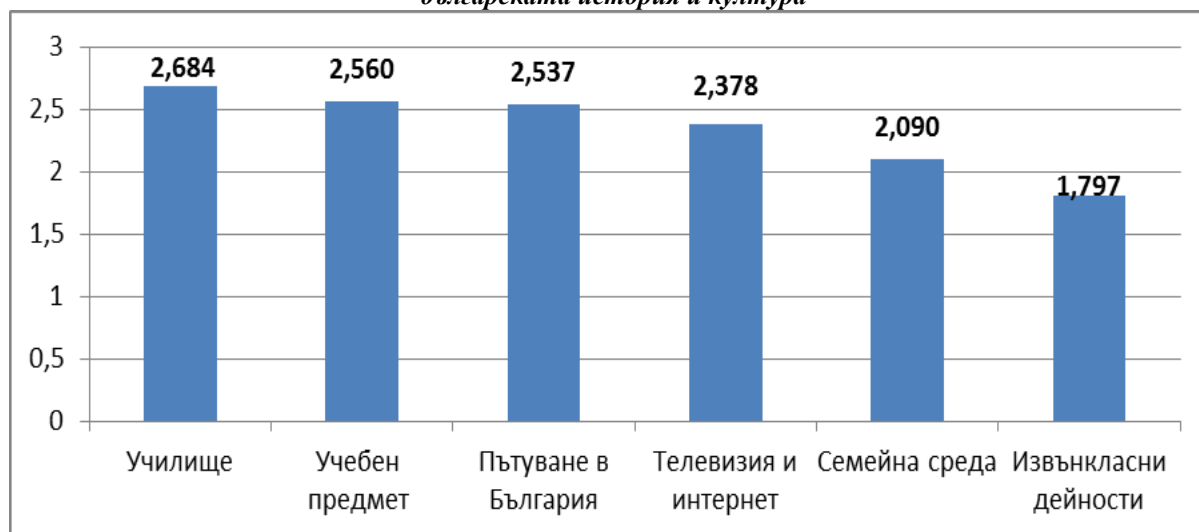
Не са намерени статистически значими различия между учениците от двете училища по отношение на интереса и стремежа за изучаване на българската история и култура и контакт с връстници от България.

Липсата на подходящи за обучението учебници, оказва по-негативно влияние в Босилеград в сравнение с Димитровград и това може да се дължи на обстоятелството, че повечето ученици от Босилеград са преминали някакъв етап и от основното си образование без наличието на нито един учебник на български език.

Съществува универсалност във възприятията на учениците по отношение на мотивационната характеристика, касаеща източниците на информация за българската култура в двете населени места. Като цяло, учениците приписват най-голяма важност и ценност на училището като стабилен източник на информация, за разлика от семейната среда, която придобива много малка значимост в конкретните условия. Уставената универсалност на тази мотивационна характеристика, позволява обобщаване на резултатите от двете училища. Изчислените средни стойности на отделните източници на информация за българската култура за по-добра прегледност са графично изобразени (фиг. 1). Резултатите показват, че като цяло учениците от етническата общност в най-голяма степен ценят училището като надежден източник за информация, която получават за българската история и култура. Следван от учебния предмет „български език и литература с елементи на национална култура“, пътуванията в страната на произхода и въздействието на различните мас-медии. Най-малка значимост се придава на семейната среда и извънкласните и извънучилищните форми на обучение. Този резултат показва, че училището е социализиращата институция с най-висока степен на значимост в конкретната етническа общност и е важен фактор за опознаването на етническата култура, която е един от основните елементи за формиране на позитивна етническа идентичност при новата генерация юноши от българската общност.

Като цяло, получените резултати частично потвърждават хипотези № 4, защото са намерени значими различия по училище/местоживеење по отношение на влиянието на повечето мотивационни характеристики и останалите оказват приблизително еднакво въздействие в двете населени места.

Фиг. 1. Средни стойности на оценките на учениците относно източниците на информация за българската история и култура



4. Емпирично изследване на отношението към ученето в специфична двуезична образователна среда

4.1. Методология на емпиричното изследване

По време на гимназиалното обучение, когато учениците правят своите професионални избори и се подготвят за продължаване на обучението в по-висока образователна степен е водеща учебната дейност. Ориентирани към постигането на значимите образователни и професионални цели, както и за успешно справяне с бъдещите учебни предизвикателства в университета, в процеса на обучение в училище повечето гимназисти ще се стремят към постигане на висока ефективност и добри резултати от ученето. Различните измерения на двете програми за обучение от гледна точка на ученето спрямо условията на специфичната двуезична образователна среда имат отражение върху когнитивната и мотивационна ориентацията на учениците към различни страни от образователния процес. Отношението към ученето отразява индивидуалните възприятия на учениците във връзка със значимостта, която приписват на такива важни компоненти на тяхното обучение като обем и съдържание на учебната работа, цели и задачи на обучението, професионални и личностни качества на двуезичните учители, начините на преподаване и учене, особеностите на социалния климат и междуличностните отношения в групата на връстниците, както и качество на междуличностни взаимодействия учител-ученик в условията на специфичната двуезична образователна среда.

Основната *цел* на научноизследователска работа е проучване на особеностите в отношението към ученето в специфична двуезична образователна среда, както и зависимост от варианта на програма по която се обучават учениците.

Съобразно целите на изследването са формулирани следните *научноизследователски хипотези*:

Хипотеза № 1 гласи, че учениците, които се обучават на майчин български език по сръбската учебна програма, но при неравностойни условия заради липсата на обезпеченост на обучението с подходящи учебници, ще придават по-голяма важност на учебната натовареност.

Хипотеза № 2 гласи, че групата ученици, обучаващи се на майчин български език заради трудните условия на обучение в по-голяма степен ще разчитат на помощ от страна на своите учители и в този смисъл ще придават по-голяма значимост и ще обръщат по-голямо внимание на методите на преподаване с цел удовлетворяване на тяхните специфични образователни нужди за разлика от обучаващите се на сръбски език ученици, които не срещат подобни проблеми по време на своето обучение.

Хипотеза № 3 гласи, че при учениците, които се обучават в рамките на новосформирани и непълни паралелки на български език ще бъде открит ясно изразен стремеж да бъдат приети от страна на другите и добре интегрирани и в тази връзка ще бъдат по-чувствителни към социалния климат в училищната среда, за разлика от обучаващите се на сръбски език ученици.

Хипотеза № 4 гласи, че при цялата изследваната група гимназиални ученици ще бъде регистрирано значимо влияние на независимия фактор училище/местоживеене върху различните компоненти на отношението към ученето. Също така, очакваме, че средноаритметичните стойности на компонентите на отношението към ученето за момичета и момчета са равни. Допускаме, че ще бъде регистрирано статистически значимо влияние на следните независими фактори: програма на обучение (на български и сръбски език), клас на обучение и училищен успех върху различните компоненти на изследвания феномен.

Хипотеза № 5 гласи, че при двете програми за обучение на сръбски и български език ще обособят взаимозависимости между конструктите на изследвания феномен, пола и класовете на обучение. Заради неравностойните условия на обучение, очакваме, че влиянието на факторите трудът на гимназиалните учители и прилаганите от тях методи на преподаване върху ясните цели и задачи на обучението, социалния климат и учебната натовареност ще бъде по-силно изразено при групата ученици, обучаващи се на майчин български език.

За постигане на основната цел и за адекватна проверка на издигнатите хипотези са формулирани следните *научноизследователски задачи*:

1. Да се анализират психометричните характеристики и факторните структури на приложението научноизследователски инструмент;

2. Да се изследват особеностите на отношението към ученето в двуезична образователна среда и в частност в програмата за обучение на майчин български език и обусловеността на различните компоненти на изследвания феномен от следните независими фактори: пол, училище/местоживеене, клас на обучение, училищен успех и програма на обучение;

3. Да се изследва силата и посока на взаимовръзките/асоциациите между различните компоненти на изследвания феномен – отношение към ученето, класовете на обучение и училищния успех в двуезична образователна среда и в частност за обучението на майчин език;

4. Да се изследва до каква степен трудът на учителите, методите на преподаване и учене, пола и класовете на обучение (независими променливи) оказват детерминиращо влияние върху ясните цели и задачи на обучението, социалния климат и учебната натовареност (зависими променливи) в зависимост от програмата на обучение.

Организацията и провеждането на емпиричното изследване е обща с предишното, като двете изследвания протекоха по сходен начин. Времето за провеждането на изследването беше предварително съгласувано с директорите на училищата. Директорите, психолозите и гимназиалните учители от двете училища, които изключително активно се включиха в организацията, подготовката и самото провеждане на изследователската работа. С оглед специфичните условия на социално-образователната среда сметнахме за важно присъствието на изследователя по време на неговото провеждане с цел внимателното проследяване на неговото протичане. Попълването на един въпросник отнемаше средно около 15-20 минути и респондентите не са срещали трудности с разбирането на включените в него твърдения. Както и предишното, така и това изследване не се работи с извадки, а е обхваната цялата съвкупност гимназиални ученици, обучаващи се в средните училища в пограничния регион в Република Сърбия. С изследването не е обхваната частта от учениците, които отсъстват от училище в деня на неговото провеждане.

С изследването са обхванати учениците от две държавни средни училища в Република Сърбия и е проведено през учебната 2017/18 година: (декември 2017 г. в гимназията в Димитровград и март 2018 г. в гимназията в Босилеград).

В изследването са включени общо **386** ученици, които са между 14 и 19 годишна възраст и сред тях преобладават момичетата 232 (60%) спрямо момчетата 154 (40%). Изследваните лица се обучават в две средни училища и малко повече са учениците в гимназията в Димитровград 203 (53%), а останалите - от гимназията в Босилеград – 183 (47%). Разпределението на учениците по класове на обучение е приблизително равномерно: IX – 111 (28%), X – 89 (23%), XI – 101 (26%) и XII – 85 (22%).

За целите на изследването социо-биографичните данни на изследваните ученици са обособени в две групи, според програмата в която се обучават учениците и са разпределени по следния начин: обучаваните на сръбски език са значително повече – **255** (66%) и останалите се обучават на майчин български език – **131** (34%).

Учениците, *обучаващи се на майчин български език*, взели участие в изследването са повече момичета – 72 (55%) и останалите момчета – 59 (45%). Разпределението на тази група включени в изследването ученици по класове е приблизително равномерно и е както следва: IX – 36 (28%), X – 32 (24%), XI – 32 (24%) и XII – 31 (24%). Данните за училищния успех на тази група ученици са следните: най-много са отличниците 53 (41%), следвани от учениците с много добър успех 49 (37%) и останалите с добър успех 23 (18%).

При учениците, *обучаващи се на сръбски език*, обхванати с изследването преобладават момичетата – 160 (63%), а останалите са момчета – 95 (37%). Разпределението на тази група изследвани ученици по класове е следното: IX – 75 (29%), X – 57 (22%), XI – 69 (27%) и XII – 54 (21%). Разпределението на учениците по

училищен успех е както следва: най-много са отличниците – 125 (51%), следвани от учениците с много добър – 81 (33%) и добър успех – 41 (17%).

Съобразно целите и задачите на изследването е приложен следният научноизследователски инструмент – адаптиран за ученици вариант на ***Въпросник за отношението към ученето в академична среда*** (Entwistle & Ramsden, 1983).

Спрямо приложения инструмент *Въпросник за отношението към ученето в академична среда* апробация в български условия е направена от Й. Янкулова и е изведена 6 факторна структура, която е различна от предложената 8-факторна в оригиналния инструмент (Entwistle & Ramsden, 1983). По-късно през 2014–2015г. за проведено изследване сред голяма група студенти от различни български университети и специалности е предложена „ревизирана и подобрена версия на въпросника“ с обособена 6 факторна структура: ясни цели и стандарти, отвореност на преподавателите към студентите, професионален смисъл на обучението, учебна натовареност, социален климат, организация на учебната работа (виж Янкулова, 2016). С помощта на научиния ръководител, инструментът е адаптиран за приложение в училищна среда, като са изведени 12 въпроса от оригиналния вариант, които са неподходящи за ученици. Останалите 28 айтема са адаптирани за приложение в конкретната образователна среда. С цел да се изследва дали 28-те въпроса формират надеждна скала за отношение на учениците към ученето е изчислен коефициентът алфа на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha). Надежността на скалата е ($\alpha=0,765$) и коефициентите на отделните подскали варират между ($\alpha=0,606$) и ($\alpha=0,737$) за цялата изследвана група (N=386). Измереният коефициент на алфа на Кронбах на приложения инструмент –показва добра вътрешна съгласуваност на инструмента. С намерение да се установи дали предложеният инструмент за изследване на отношението към ученето може да се приложи за да се анализират данните от конкретната социално-образователна среда е направен потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти и ротация по метода Варимакс с нормализация на Кайзер (*Varimax with Kaiser Normalization*).

Изчислените стойности на коефициента на *Мярката за адекватност на извадката* (*The Kaiser-Meyer – Olkin Measure of Sampling Adequacy*, КМО) и неговите стойности са високи и тестът на Бартлет за сферичност (Bartlett's test of sphericity) е статистически значим, т.е. Sig. < 0,05. Това даде основание, че факторният анализ може да се приложи.

На приложения графичен тест на Кетъл (Scree Plot) са дадени собствените значения на компонентите и в конкретния случай графиката става по-плоска след първите пет-шест главни компоненти. Това означава, че стойностите на собствените значения при останалите компоненти са незначителни и има смисъл да остане решение с пет-шест факторна структура. Собственото значение на компонентите, чиито стойности са по-големи от 1,5 е критерий за взетото решение за пет-факторна структура на въпросника, приложен при гимназиални ученици.

В дисертационния труд е представена факторната матрица след Варимакс-ротацията, която показва петте извлечени фактора в която е дадена и информацията за факторните тегла на всяка от променливите. По-големите факторни тегла на изходните

променливи са в основата на взетото решение за приобщаването им към отделните фактори. Обособените 5 фактора обясняват заедно 45,50% от вариациите.

Извлечената 5-факторна структура на въпросника за настоящето изследване, проведено в условията на двуезична образователна среда, включва следните фактори: „учебна натовареност“, „методи на преподаване и учене“, „трудът на учителите“, „социален климат“, „цели и задачи на обучението“.

За постигане на целите, решаване на научно-изследователските задачи и проверка на формулираните хипотези, данните от изследването са подложени на математико-статистическа обработка с програмата SPSS. С цел обработка и анализ на данните са приложени следните статистически методи: айтемен анализ, факторен анализ, изчисляване на средни стойности, дисперсионен анализ (ANOVA), постхок тест, корелационен и регресионан анализи.

4.2. Резултати от научноизследователската работа

Изследвани са факторните структури на приложения научно-изследователски инструмент. Представени са резултати на особеностите на отношението към ученето в двуезична образователна среда и в частност за учениците от програмата за обучение на майчин български език. Докладвани са резултати от изследване на влиянието на независими фактори върху изследвания феномен – отношение към ученето. Представени са резултати от изследвани взаимовръзки и взаимозависимости между различните компоненти на изследвания феномен, пола, класовете и училищния успех. Въз основа на обработка и анализ на данните от изследването е установено, че в голяма степен се потвърждават повечето предварително формулирани хипотези, като една от хипотезите напълно се отхвърля.

Получените резултати от изследването свидетелстват, че при учениците обучаващи се на майчин език без наличие на подходящи учебници за обучението и по този начин биват допълнително натоварвани, учебната натовареност има по-слаб ефект сравнение със съучениците им, които се обучават на сръбски и имат създадени всички необходими материални предпоставки за безпроблемна учебна подготовка и този резултат напълно отхвърля хипотеза №1. Това означава, че обучаващите се на български език са се адаптирали към обективните трудности и по-успешно се вписват в съществуващите образователни реалности, в сравнение с техните съученици, които имат създадени всички необходими материални предпоставки за безпроблемно учене.

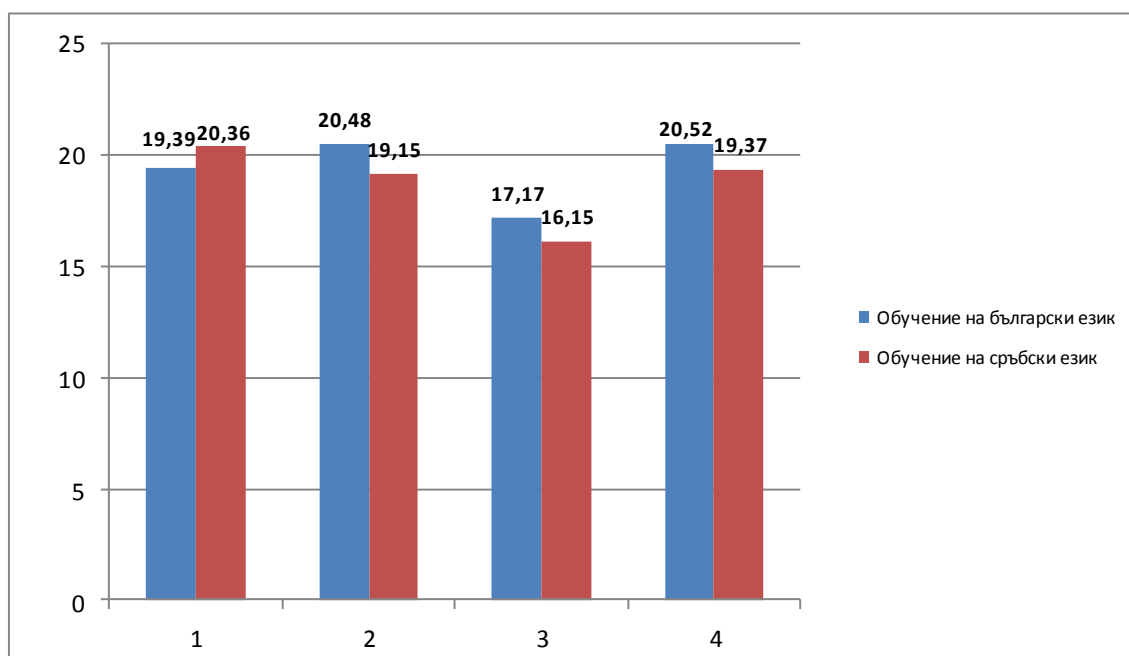
Учениците, обучаващи се на майчин български език придават по-голяма значимост на прилаганите методи на преподаване от страна на учителите сравнение с тяхните съученици, обучаващи се на сръбски език. Този резултат показва, че учениците, които се обучават на български език в по-голяма степен разчитат на своите учители с оглед на оказване на помощ за преодоляване на обективните затруднения (основно езикови), които срещат по време на обучението в училище. Така получените резултати се явяват като потвърждение на предварителното очакване по отношение на част от формулираната хипотеза № 2.

Резултатите показват, че за учениците, обучаващи се на майчин български език трудът на гимназиалните учители придобива по-голяма важност отколкото за

учениците, обучаващи се на сръбски език. Полученият резултат разкрива очакванията на учениците, обучаващи се на майчин български език към тяхните учители за професионална компетентност и в конкретния случай това се асоциира с езиковата им подготовка.

Учениците, които се обучават в обособени непълни паралелки в относително скоро въведената програма за обучение на майчин български език в гимназиите са по-сензитивни към социално-психологичният климат в училището сравнение с учениците, които се обучават на сръбски език. Този резултат разкрива желанието на учениците, обучаващи се на майчин български език да бъдат приети от страна на техните съученици и потвърждава предварителното допускане, формулирано в хипотеза № 3. Доказателните резултати за по-добра прегледност са дадени на фиг. 2.

Фиг. 2. Разпределение на статистически значимите различия между учениците обучаващи се на български и сръбски език по отделните конструкти на отношението към ученето



Легенда: 1 – Учебна натовареност; 2 – Методи на преподаване и учене; 3 – Трудът на учителите; 4 – Социален климат;

От особен интерес е обособеният анализ на данните на отношението към ученето при учениците, обучаващи се на майчин български език в двете гимназии. Установено е, че най-голяма значимост учениците, обучаващи се на майчин език приписват на социалния климат, следван от ясните цели и задачи на обучението, методите на преподаване, трудът на учителите и най-малка на учебната натовареност. Полът на учениците оказва статистически значимо влияние единствено върху социалния климат и се оказва, че момичетата, които се обучават на майчин език са по-сензитивни към промените в междуличностните взаимоотношения в училище и при тях е по-силно подчертано желанието за приемане от страна на другите, като в по-голяма степен разчитат на взаимопомощ и подкрепа от страна на другите в сравнение с момчетата.

Интерес представлява резултатът, че няма статистически значими различия между учениците от двете гимназии във възприятията и придаваната значимост на различните аспекти на тяхното обучение, които формират отношението им към ученето. Това може да се дължи на обстоятелството, че условията на гимназиалното обучение в двете държавни училища съответно учениците се обучават по еднакви утвърдени сръбски програми на български език, при сходни трудни условия.

Класът на обучение оказва статистически значимо влияние върху методите на преподаване и учене в обучението на майчин български език, като значими различия се открояват между учениците в началото и края на обучението. Регистрираните различия се изразяват в това, че учениците от IX клас придават по-голяма значимост на методите и прилаганите подходи от страна на учителите за преодоляване на препядствията, които срещат по време на обучението в сравнение с тяхните съученици от XII клас, при които натрупаният опит за учене на български език ги прави по-независими от своите учители. Учениците от IX клас придават по-голяма значимост и на социалния климат в училището за разлика от учениците в XII клас. И този резултат разкрива, че навлизнето в програмата за обучение на майчин език, която е сравнително нововъведена в училищата в рамките на общността, при учениците, които постъпват в гимназията в тези новосформирани поралелки е съпроводена от предпазливост и изразена чувствителост от социално приемане и одобрение от страна на другите. Явно в края на обучението учениците добре са се адаптирали и са успели успешно да се впишат и да се почувстват сигурни, че са приети от другите. Поради това при тях е по-слабо изразен фокусът към социалния климат. Най-големи различия по-класове на обучение по конструкта ясни цели и задачи на обучението е регистриран между учениците от XI клас, които му приписват по-голяма важност за разлика от учениците от XII клас за които е относително по-маловажен. „Ясното определяне и правилното разбиране“ на образователните цели и задачи е важно за учениците от XI клас, които са преминали стабилния период на средното юношество и им предстои да правят професионални избори и са силно ориентирани към учебната дейност. Те искат тяхното обучение да бъде прецизирано по отношение на добре планирани дейности, които водят към отлични резултати от ученето.

Учебният успех на учениците, обучаващи се на майчин български език няма детерминиращ ефект върху различията във възприета на учениците по отношение на придаваната важност на различните структуроопределящи компоненти на отношението към ученето в училище.

При групата ученици, обучаващи се на майчин български език, изследваните корелационни взаимовръзки между различните компоненти на отношението към ученето разкриват следните закономерности с висока доказателствена стойност. На първо място според учениците, ефективните методи на преподаване са свързани с високия професионализъм на техните учители, насочен към удовлетворяване на техните специфични образователни нужди. Подходящите и съгласувани методи на преподаване между учители и ученици са важно както за постигане на по-висока степен на яснота на целите и задачите на обучението, така и по отношение на постигане на благоприятен социален климат, важни за продуктивна учебна работа. Също и високите

професионални компетенции на двуезичните учители в обучението на майчин език имат отношение към постигането на по-голяма яснота на целите и задачите на обучението и осигуряването на благоприятна атмосфера за работа и регулирани взаимоотношения между участниците в образователния процес.

Склонността за полагане на усилия по-посока постигане на по-благоприятен социален климат по-силно е изразен при постъпване в гимназията и постепенно намалява към по-горните класове на обучение. Социалния климат, за който съвсем очаквано беше установено, че групата ученици обучаващи се на майчин български език приписват най-голяма значимост с цел да бъдат по-добре интегрирани в двуезичната образователна среда, по-лесно се постига при учениците от по-ниските класове и е налице тенденция тази склонност да намалява към по-високите класове на обучение.

С цел да се установи линейната комбинация между различните конструктори на изследвания феномен, пола и класовете на обучение беше проведен множествен линейен регресионен анализ по метода на включването (едновременна регресионна техника – Enter). С помощта на този анализ се извършва прогнозата на стойностите на една зависима променлива на базата на няколко други независими променливи. За целите на изследването „социалния климат“, „ясните цели и задачи“ и „учебната натовареност“ са определени като (зависими променливи) и останалите „методите на преподаване“, „труда на учителите“, „пола“ и „класове на обучение“ като (независими променливи).

Резултатите от направения регресионен анализ са обособени за двете подгрупи изследвани ученици: обучаващи се на български и на сръбски език.

Съществува сходство между резултатите от двата варианта на обучение по отношение на придаваната от учениците по-голяма важност на ефективността на учителския труд, като детерминиращ фактор за социалния климат в училищната среда. Това означава, че според всички ученици постигането на благоприятен социално-психологичен климат, който се осъществява на фона на добронамерените взаимоотношения и взаимопомощ между участниците в образователния процес до известна степен може да бъде постигнат с професионалната намеса на гимназиалните учители. Последното относително по-силно се разкрива при учениците, обучаващи се на майчин български език, но при относително по-ниска статистическа значимост спрямо учениците, обучаващи се на сръбски език, което не ни дава основание в тази посока да бъдат направени допълнителни интерпретации.

По отношение на подskalата учебна натовареност, при учениците *обучаващи се на български език* е установено, че два от факторите обясняват неголям процент 7,2% от дисперсиите върху независимата променлива. Единият от факторите - методи на преподаване и учене има относително по-голяма тежест, но неговото детерминиращо влияние върху нивата на учебна натовареност е с отрицателен знак. Това означава, че при повишаването на успеха от прилаганите методи на преподаване и учене по време на обучението ще намаляват нивата на възприетата степен на учебна натовареност от страна на учениците, обучаващи се на майчин български език. Другият по важност детерминиращ фактор за нивото на учебна натовареност на учениците е трудът на учителите, но този резултат не позволява обосновани изводи с оглед ниската му статистическа значимост.

За учениците, *обучаващи се на сръбски език* важен детерминиращ фактор за учебната натовареност са методите на преподаване и обясняват 17,1% от различията в баловете на учениците по зависимата променлива. Този единствен фактор е с отрицателен знак и макар и с по-висока тежест е сходен с полученият резултат за тази независима променлива при другата група ученици, обучаващи се на майчин български език. Това означава, че като цяло за учениците от двете гимназии съществено влияние върху намаляването на нивата на учебната натовареност оказват прилаганите от страна на учителите методи на преподаване, които съответстват на индивидуални нужди на учениците и спомагат за своевременно разрешаване на проблемите, които срещат по време на гимназиалното обучение.

Предварително формулираното допускане (хипотеза 5), че при учениците, обучаващи се на майчин български език в двете гимназии трудът на учителите и прилаганите от тях методи на преподаване и учене в по-голяма степен ще определят постигането на ясни цели и задачи на обучението, социалния климат и учебната натовареност сравнение с техните съученици, обучаващи се на сръбски език до голяма степен се потвърждава. За това свидетелстват получените резултати от регресионния анализ, които показват, че при учениците обучаващи се на майчин български език факторите: методи на преподаване и учене и трудът на учителите в по-голяма степен предсказват и предопределят ясните цели и задачи на обучението. По-големият процент на обяснена дисперсия на тези зависими променливи за учениците, обучаващи се на български език спрямо получените резултати за учениците, обучаващи се на сръбски език, в по-голямата степен потвърждават така формулираната хипотеза. Докато при учениците обучаващи се на български език върху социалния климат единствено е установено влиянието на труда на учителите за разлика от обучаващите се на сръбски, при които освен трудът на учителите влияние оказват и методите освен трудът на учителите. В тази част, хипотезата се отхвърля. Потвърждава се очакването, че учениците, които се обучават на майчин български език ще определят труда на учителите и прилаганите от тях методи на преподаване като фактори, които имат отношение към регулиране на нивата на учебната натовареност, докато при групата ученици, обучаващи се на сръбски език единствено методите оказват влияние.

5. Изводи

От резултатите на обстойното проучване на проблема за обучението на майчин език по време на работата на терен, както и от проведените две емпитични изследвания с които обхванахме всеки ученици от двете гимназии в пограничните общини Босилеград и Димитровград са направени следните основни изводи, касаещи мотивационните фактори, влияещи върху избора и участието в обучението на майчин език на българите в Република Сърбия.

1. Установено, че обучението на майчин език е организирано по начин, който не използва в достатъчна степен законово предвидените възможности. В обучението е застъпен единствено майчиния език на учениците, но не и учебното съдържание от българската история и култура.

Неосъществената възможност в рамките на обучението на майчин български език да се преподава законово предписаното учебно съдържание, което историята и културата на учениците от българската общност, поради отсъствието на учебни програми и учебни помагала, от своя страна е причина то да не се прилага в конкретния случай. По този начин учениците, обучаващи се на майчин български език биват лишавани от усвояване на базисни познания от българската история и култура, които да бъдат заложени в програмите на някои учебни предмети като история, география, музикално и изобразително изкуство. Следователно, на учениците се отнема уникалната възможност, чрез участието в обучението да формират компетенции по отношение на българската култура, което е важна предпоставка за формиране на позитивна етническа идентичност. Липсата на тази важна образователна основа, която съдържа в себе си системата от знания, норми и ценности на индивида свързани с неговата култура, оказва негативно влияние върху утвърждаването на етническата идентичност на децата и юношите от българската общност.

2. Образователно-възпитателната работа в детските градини, както и преучилищната подготовка се осъществяват изключително на сръбски език, с ранното приобщаване на децата към доминиращата сръбска култура.

При постъпването в училище, учениците от Босилеград имат възможност да избират между обучение на майчин или на сръбски език. Независимо на кой език са избрали да се обучават, учениците се ограмотяват на двата езика и учебният предмет български език е застъпен с висок хорариум на часове. Ситуацията в основното училище в Димитровград е различна - до сега не е въведено обучение на майчин език, всички ученици се обучават на сръбски език, докато българският език се изучава под формата на избираем учебен предмет. В гимназиалната степен в двете населени места, училищата дават възможност за избор между двете образователни програми на майчин български или на сръбски език.

3. В двете населени места, както в семейната среда, така и по време на неформалното общуване в училище се използва местния говор (диалектна форма на български език, която през годините търпи промени, заради силното влияние на сръбската езикова среда). Следователно, книжовната форма на майчиния език е трета поредна езикова система, която усвояват децата. Двуетичието при подрастващите от двете населени места се формира в сходна последователност на усвояване на езиците и при относително отложено овладяване на книжовната форма на майчиния език в сферата на общественото образование. Този фактор оказва влияние върху последващи трудности за доброто овладяване на книжовния майчин език в условията на силно въздействие на сръбска езикова среда, като предопределя сложност при формирането на етническата идентичност в съответствие с етническия произход и често води до идентификация с групата на мнозинството.

4. Обучението на майчин български език не е осигурено с подходящи преведени учебници от сръбски на български език, които да съответстват на сръбските план и програма за държавните училища по които се провежда обучението. Десет години след началото на частичното възстановяване на обучението през учебната 2006/07 г., учебната дейност се осъществява без наличието на учебници на български език.

Последващите взети мерки за обезпечаването на обучението с учебници не съответства на първоначално предприетата стратегия за тяхното постепенно обезпечаване както за основното, така и за средното образование. Пренасочват се усилията единствено към основното образование, където има спад на интереса към обучение на майчин език. През учебната 2016/17 година се постига почти цялостна обезпеченост с учебници за основното образование, докато за средното образование са осигурени само 4 учебника за IX клас, където има засилен и устойчив интерес за неговия избор и това в най-голяма степен се отнася за гимназията в Димитровград.

5. Установено е силно възприето негативно влияние на липсата на учебници от страна на учениците и от отговорите на отворения въпрос от анкетата, това е най-често посочваният проблем от тяхна страна за пълноценното им обучение в училище. Ползите от алтернативните учебници, внесени от България за обучението на майчин език са силно ограничени заради разликите в съдържанието на учебните програми на двете държави и разминаване на различните теми от учебните предмети по класове на обучение. Като цяло, най-много ученици от двете гимназии посочват, че по време на ученето и самоподготовката използват различни видове учебници и записките от лекции, включително част от учениците превеждат и от сръбските учебници, което е свързано с разход на време и допълнително натоварване и изместване на езика на обучението. Липсата на подходящи за обучението учебници е фактор, който оказва силно негативно влияние както върху качеството на обучението, така и по отношение на интереса на учениците за неговия избор. Всички участници в образователния процес силно са засегнати от този проблем.

При преподаването на двуезичните учители се налага да превеждат учебния материал от сръбските учебници на български език. По този начин, двуезичните учители биват допълнително натоварвани без материални стимули. Това създава редица трудности, както за преподаването, така и за усвояването на учебния материал, което на минуемо води до влошаване на качеството на обучение в средната образователна степен. Липсата на преведени учебници в конкретните условия крие рискове също и по отношение на допускане на грешки и разминавания в превода на терминологията от различните учебни предмети по области на научното познание.

6. За ефективното преподаване на учебния материал и за постигане на високи резултати от обучението, от съществено значение са както езиковите компетенции и методическата подготовка на учителите така и познаването на спецификата на културата към която принадлежат учениците. Повечето учители са част от общността и този фактор оказва благоприятно влияние върху обучението на майчин език, защото познават културните особености на своите ученици. В конкретната социално-образователна среда успехът на учителите от преподаването в обучението на майчин български език до голяма степен зависи от степента на тяхното владение на българския език. И при учителите, както и при повечето ученици двуезичието е неравномерно и то в полза на официалния език на държавата. Поради силното въздействие на сръбската езикова среда, повече натрупан опит в преподаването на сръбски език и поради влиянието на местния диалект, учителите също срещат езикови затруднения при преподаването в обучението на майчин език. По-голямата част от учениците 70%,

обучаващи се на майчин език в двете гимназии категорично позитивно и 30 % категорично негативно оценяват подготовката по български език на своите учители. При сравнение на езиковата подготовка за преподаване в двете програми за обучение, като цяло повечето ученици смятат, че учителите им имат равномерна подготовка по езиците. И по този въпрос, около 30% от всички ученици са на мнение, че учителите им по-добре преподават на сръбски език. Като цяло, учениците избягват да посочват преднина в уменията на учителите за преподаване в програмата на български език. Тези резултати са индикатор за необходимост от помощ на учителите за подобряване на езиковите компетенции за преподаване на български език.

7. В преведените учебници, както и в учебните програми не са включени и допълненията от законово регламентираното учебно съдържание, касаещо историята и културата на българите. В тази посока са предприети усилия от страна на гимназията в Димитровград и с помощта на специалисти от български университети са изготвени учебни програми и помагала по история, география, музика и изобразително изкуство и са предложени за одобрение на компетентните сръбски институции през 2011 година и до сега не са получили одобрение. За основното образование няма изготвени учебни програми за съдържанието от историята и културата, като една от причините която се изтъква е че в малката общност не разполагат с подходящи специалисти. Към края учебната 2017/18 година в новите сръбски държавен план и програма има добавено учебно съдържание от историята и културата на унгарското, словашкото, хърватското и румънското малцинства, но липсва такова учебно съдържание за българското малцинство.

8. Прегледът на официалните етно-демографските данни от преброявания на населението показва драматичен срив на българското етническо самосъзнание в двете десетилетия между преброяванията в периода между 1971 г. и 1991 г., когато броят на българите е намалял повече от 2 пъти. В този период в общините Босилеград и Димитровград има регистриран изключително висок процент жители, които се идентифицират като „югославяни“, което е една от причините за загубата на етническата идентичност на българската общност в Сърбия. Прекъснатите връзки с държавата на произхода за дълъг период от време, както и липсата на възможност да се обучават на майчин език и да придобият достатъчно компетенции по български език, историята и културата са фактори, които затрудняват приемствеността на етническата идентичност между поколенията.

9. Резултати от анкетното проучване показват, че, в Босилеград 46 % от учениците отговарят, че в техните семейства е важно да се опази етническата идентичност, за 29% ученици този въпрос не се обсъжда от страна на техните родители, при 24% изобщо не се обръща внимание на етническата идентичност. За Димитровград процентите са съответно 18%, 49% и 32 %. Това означава, че при приблизително 80% ученици, обучаващи се на майчин език в Димитровград и при около 50% в Босилеград е налице липса на ангажираност от страна на семейната им среда за утвърждаване на етническата идентичност. Този резултат е изключително тревожен и свързан със загубата на идентичност при родителите. Данните за етническото самоопределение на учениците също показват, че значителна част от учениците избрали да се обучават на

майчин български език се идентифицират с групата на мнозинството. Вследствие дългогодишното прекъсване на обучението на майчин език в училищата, някои родители на учениците нямат изградени компетенции както по отношение на езика, така и по историята и културата на произхода, също и заради загубата на част от етническата идентичност през югославския период. Това са обстоятелства, които значително затрудняват приемствеността на етническата идентичност в семейната среда на учениците.

10. Липсата на ангажираност от страна на семейната среда за опазване на етническата идентичност е една от причините учениците да нямат осъзната потребност за нейното утвърждаване в училище. Резултатите от анкетното проучване показват, че за най-малката част от всички ученици, обучаващи се на майчин език мотивационен фактор за избор на обучението е потребността от утвърждаване на етническата идентичност и това са предимно гимназисти от Босилеград, обучавани на майчин език от началото на основното образование, но и насърчавани и подкрепяни от страна на родителите. За да може осъзнатият избор на обучението да съответства на заложените в него специфични и приоритетни спрямо другата програма цели е необходимо значително по-ранно при учениците от общността да бъдат полагани грижи както от страна на семейството, така и в образователната сфера да се полагат необходими своевременни усилия с оглед на наутрализиране на негативното влияние на редица други фактори в условията на чужда държава.

11. Мотивационният фактор, който придобива най-голяма значимост за избора на обучението и е основена причина за засиления интерес в гимназията в Димитровград е неговата привлекателност във връзка с образователните предимства за продължаване на обучението в университетите в България. Преобладаващата част от учениците, свързват избора на обучението на майчин български език с перспективната насоченост по отношение на важните за тях образователните цели и този резултат е индикатор за стремеж на учениците към високи постижения. Мнозинството ученици имат и категорични положителни очаквания за образователните предимства, които им осигурява обучението във връзка с реализация на бъдещите цели, което означава, че учениците освен, че имат очаквания за успех, той за тях ще бъде и ценен. От гледна точка на атрибутивната теория, ценностите се разглеждат като „стабилни общи вярвания на фона на желаните цели“ и детерминират мотивационната насоченост на индивида към тяхното постигане (Янкулова, 2016). Следователно, този резултат има отношение към мотивацията на учениците за участие в програмата за обучение на майчин български език, тяхната включеност и ангажираност по време на обучението и полагане на усилия с цел постигане на отлични резултати. Юношите ще бъдат мотивирани да полагат максимум усилия за придвижването към тази значима за тях цел, свързана с личностното и професионално развитие.

12. Включването на повечето ученици към обучението на майчин език едва в гимназиалната степен, макар и да е от голяма полза за учениците, не е достатъчно условие за развитие на позитивна етническа идентичност и не съответства на заложените специфични цели на обучението. Недостатъчните грижи и ангажираност от страна на семействата за опазване на етническата идентичност, както и нейното

последващо negliжиране в детските градини и училищата, също и заради съществуващите влошени условия на обучение без наличие на възможност за приобщаване на учениците към българската история и култура са оказали силно негативно влияние върху идентичността при повечето ученици. При някои ученици това се изразява в невъзможност за правилна идентификация със своя етнически произход в съответствие с избраната от тях програма за обучение на майчин език. При други ученици, макар и да се идентифицират като българи няма осъзната необходимост за утвърждаване на идентичността чрез обучението на майчин български език. Формираният интерес към изучаване на българската история при повечето ученици не е свързан с напълно осъзнатото желание за утвърждаване на позитивна етническа идентичност, чрез избора на обучението за нейното опазване, а по-скоро с натрупване на познания във връзка с образователните изисквания за кандидатстването в университета.

13. За успеха и добрите постигнати резултати от обучението за по-добро овладяване на майчиния език при учениците, които се потапят в програмата на фона на слабата си предишна подготовка, свидетелстват получените данни от гимназистите от Димитровград при които в края на гимназиалното обучение има усещане за приблизително изравняване на познанията по двата езика, независимо, че сръбският остава с малка преднина. При мнозинството от тази група ученици в началото на гимназиалното обучение, ученето и самоподготовката по-гладко протича на сръбски език, а за повечето ученици в края на гимназиалното обучение е по-лесно да учат на български език.

14. Резултати от анкетното проучване показват, че гимназистите, които са с българско етническо самоопределение имат по-силен интерес към изучаването на българската история, опознаването на културата и контакт с връстници от България, като имат и формирано по-положително отношение към българския език и са склонни по-високо да оценяват степента му на владеене в сравнение с учениците, които се идентифицират с групата на мнозинството.

15. Получените резултати от анкетното проучване показват, че огромното мнозинство от учениците, обучаващи се на майчин български език проявяват интерес към българската култура и история и най-важният източник за информация за тях е училището. Това извежда на преден план обучението на майчин език като доминантен фактор за формирането етническа идентичност.

16. Въз основа на резултатите от анкетното проучване на свързаната група ученици, обучаващи се на сръбски език в двете гимназии, също дават основание да бъдат направени полезни изводи за мотивациите за избора на обучението на майчин език. Резултатите от свързаното допълнително анкетно проучване показват, че понастоящем в гимназията в Босилеград 24 ученици (от общо 150), обучаващи се на сръбски език, на определен етап от своето училищно образование са обучавани в програмата за обучение на майчин български език. Посочените от част от учениците причини за преместване са независещи от тях и основно са свързани с невъзможността за осигуряване на безпроблемни условия за протичане на обучението, което в случая е силен демотивиращ фактор за избора му.

17. Независимо, че са избрали да се обучават на сръбски език, по-голямата част от гимназистите имат категоричното намерение за продължаване на обучението в българските университети. При тях осъзнатата подбуда за избора за включване в обучението е направената преценка за получаване на по-качествено обучение. Доминиращият дял от тази група ученици цени образователните предимства на обучението на майчин език в подготовката за българските университети. От друга страна е установено, че към края на гимназиалното обучение се увеличава броя на учениците, обучаващи се на сръбски език, които оценяват отрицателно образователните предимства, които им е осигурила избраната от тях програма съобразно тяхните образователни цели, които за учениците са окончателно направените избори за кандидатстване в българските университети. Тези резултати ни дават основание да направим прогнозата, че изравняването на условията за обучение в двете програми би повишило интереса към обучението на майчин език.

18. Оценъчният компонент на нагласите на учениците, обучаващи се на сръбски език по отношение на езиковата подготовка на учителите са приблизително разделени между мненията за еднакво преподаване на двата езика и мнения за превес на преподаването на сръбски език. При приблизително половината ученици, които оценяват по-високо уменията на учителите за преподаване на сръбски език и им придават категорична значимост, при тях този фактор придобива значимост върху избора между двете програми за обучение.

19. Изводът, който можем да направим въз основа на получените резултати от анкетното проучване на учениците от двете гимназии е, че в конкретните условия възприетото по-добро владение на единия от езиците по-скоро е свързано с участието в програмата за обучение - съответно на сръбски или български език, при които един от езиците е силно застъпен и се използва като основно средство за преподаване и учене и в по-малка степен е повлияно от хорариума на часовете в езиковото обучение. В подкрепата на този извод са и получените резултати за езиковите компетенции на учениците, обучаващи се на сръбски език в двете гимназии при които двуезицието е развито в полза на официалния език на държавата т.е. водещ и доминантен е езика на обучението, независимо, че учениците от Босилеград усилено и във висок хорариум на часове са изучавали българския език по време на основното си образование. Докато, при учениците, обучаващи се на майчин български език в гимназията в Босилеград от които по-голямата част са обучавани на майчин език и в основното училище, възприетите познания по български език са по-високи, в сравнение със сръбския.

20. Резултатите от изследването на особеностите в отношението на учениците към ученето показват, че въпреки обективните трудности, учениците обучаващи се на майчин български език са се адаптирали и по-успешно се вписват в съществуващите образователни реалности, в сравнение с тяхните съученици, обучаващи се на сръбски език.

21. Интересен е резултатът, че факторът, който оказва най-силно влияние при учениците, обучаващи се на майчин език за определяне на ясни цели и задачи на обучението са прилаганите методи и подходи от страна на тяхните учители. Въз основа на този резултат се стига до извода, че учителите могат да изпълняват важна роля за

реализацията на приоритетните и специфични за обучението на майчин език цели, а именно утвърждаване на етническата идентичност на учениците, чрез създаване на положително отношение и мотивация за придобиване на компетенции по майчин език и култура.

6. Препоръки за социално-образователната практика и възможности за повишаване на ефективността на обучението на майчин български език

- Да се използват законовите възможности за допълнение на учебните планове и програми с учебно съдържание от българската история и култура към задължителни учебни предмети (история, география, музика, изобразително изкуство) и свободно-избираеми учебни предмети (околен свят, вероучение).

- Българската страна да помогне с включване на специалисти от българските университети за подбор и адаптиране на допълнителното учебно съдържание от историята и култура, след което да му бъде направен превод на сръбски език и от страна на Националния съвет на българите в Сърбия да бъде отправено предложение към компетентните сръбски институции за неговото одобрение и утвърждаване по установения в закона ред. Последващото включване на учебното съдържание към учебните програми и издаване на учебни помагала.

- Осигуряване на подходящи за обучението на майчин език преводи на учебници от сръбски на български език за средното образование, като е необходимо да се предвидат по-дълги срокове и квалифицирани преводачи за осигуряване на високо качество на превода.

- Въвеждане на програма за обучение на майчин български език още от детските градини и предучилищната подготовка. За тази цел приоритетно да се разработи и подробна стратегия за въвеждане на обучение на майчин български език в детските градини и предучилищната подготовка.

- С оглед засиления интерес за обучение на майчин език в гимназията в Димитровград, да се осигури достъп до обучение на майчин език в свързаното основното училище в това населено място, както и повишаване на статута на учебния предмет български език в това училище.

- Да се създаде система за обучение и допълнителна квалификация на двуезичните учители с цел повишаване на тяхните езикови компетенции, овладяване на специфичната терминология от предметната материя, както и съвременни методи на преподаване в условия на двуезична образователна среда.

- Да се търсят възможности за организация на извънкласни форми на обучение за приобщаване на подрастващите от българската общност към културата на произхода.

- Училището да формира у учениците ангажираност за опазване на своята етническа идентичност и чувство на гордост от своя етнически произход в условията на чужда държава. Целенасочено трябва да се работи върху преодоляването на затрудненията за правилна идентификация с етническия произход и спрямо избраната от

тях програма за обучение на майчин език у някои ученици, обучаващи се на майчин език, което е следствие от загубата на част от българската етническа идентичност в някои семейства.

- Да се прилагат формални и неформални методи за формиране на умения при учениците, живеещи в специфична монокултурна среда за общуване и съжителство с представители на други култури.

- В конкретните сложни условия, училището придобива първостепенна значимост върху формирането на етническата идентичност при подрастващите, затова компетентните български институции да установят постоянна връзка с училищата в Босилеград и Димитровград, за да могат своевременно да откликват на техни нужди от интелектуално и материално естество.

- Осъществяване на образователна интеракция между българското образование и обучението на майчин български език с цел повишаване на неговата ефективност.

- Да се установят трайни и активни връзки с Националния съвет на българите в Сърбия и да му се осигури помощ от българска страна с цел пълноценно изпълняване на правомощията си в дейностите, свързани с обучението на майчин български език.

- Резултатите от проведеното емпирично изследване на особеностите на отношението към ученето могат да послужат за вземане на допълнителни мерки от страна на училищата за повишаване на ефективността на образователния процес на майчин език.

В заключение е важно да се каже, че изграждането и поддържането на позитивна етническа идентичност сред младото поколение от българската общност в Република Сърбия, до голяма степен зависи от преодоляването на проблемите, които стоят пред успешната реализация на образователните политики в сферата на училищното обучение, касаещи езика и културата на малцинството. Тази адекватна грижа може да бъде постигната единствено с обединени усилия на семейството, училището, етническата общност и в конкретния случай и от страна на компетентните български и сръбски институции.

7. Справка за научните приноси в дисертационния труд

1. Направена е периодизация на историческото развитие на обучението на майчин български език и анализ на актуалната ситуация на обучението в държавните училища в Босилеград и Димитровград (Република Сърбия).

2. Направено е обстойно проучване на законовата и нормативна уредба и на вътрешна училищна документация в Република Сърбия, с цел изясняване на проблема за обучението на майчин български език и откриване на възможности за неговото усъвършенстване.

3. За първи път емпитично се изследва проблема за обучението на майчин език. Реализираните изследвания са пълни - обхващат всички ученици от двете гимназии в пограничните общини Босилеград и Димитровград. Въз основа на направените подробни анализи на получените резултати са формулирани важни за образователната практика изводи.

4. Формулирани са препоръки за отстраняване на проблеми в обучението на майчин български език.

5. Формулирани са препоръки за усъвършенстване на обучението на майчин български език с помощта на българската страна.

8. Публикации по темата на дисертационния труд

1. Младенов-Бочева, И. (2016). Правна и организационна уредба на образованието на майчин български език в държавните училища в Република Сърбия. В Сб. Лидерство и организационно развитие, УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 918-924.

2. Младенов-Бочева, И. (2017). Психолого-педагогически предпоставки за ефективна комуникация в обучението на майчин български език в Република Сърбия. В Сп. Реторика и комуникации, бр. 28, май 2017 г.

3. Младенов-Бочева, И. (2017). Специфични особености на ролята на съвременния учител като фактор за ефективно образование на майчин български език в държавните училища в Република Сърбия. В Сб Изкуството да обичаш и отговорността за собственото съществуване. Пътят ни (не)извървян..., УИ ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, гр. Велико Търново, с. 69-76.

4. Младенов-Бочева, И. (2017). Психолого-педагогически анализ на актуалната ситуация с обучението на майчин български език в Република Сърбия. В Сб. Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология, УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 246-255.

5. Младенов-Бочева, И. (2017). Ролята на обучението на майчин български език като фактор за утвърждаване на етническата идентичност. Китен, Научен семинар, 8-11.06.2017 г. (доклад).

6. Младенов-Бочева, И. (2017). Фактори за формиране на етническата идентичност сред подрастващото поколение от българската общност в Република Сърбия. Докторантски четения на философски факултет, 26-28.09.2017 г. (доклад).